

Οι Νεότουρκοι
Βιβλιοκριτικό Σημείωμα

Χάρης Εξερτζόγλου

Η ΝΕΟΤΟΥΡΚΙΚΗ πολιτική κίνηση έκανε την εμφάνισή της στη δεκαετία του 1880 ως αντιπολίτευση στο αυταρχικό καθεστώς του Abdul Hamid με κύριο αίτημα την αποκατάσταση του οθωμανικού Συντάγματος του 1876 που είχε καταργήσει ο σουλτάνος λίγο μετά την άνοδό του στο θρόνο. Η επιρροή της κίνησης στην οθωμανική κοινωνία υπήρξε μάλλον περιορισμένη αλλά η διασύνδεσή της με τμήματα του σώματος των αξιωματικών του οθωμανικού στρατού οδήγησε στην επανάσταση του Ιουλίου 1908, που ανάγκασαν τον σουλτάνο να επαναφέρει σε ισχύ το Σύνταγμα και ανέδειξαν σε κυρίαρχη δύνανη μια τάση των νεότουρκων, την Επιτροπή «Ένωσις και Πρόοδος» (ΕΕΠ) [İttihad ve Terakki Gemiyeti] η πολιτική ηγεμονία της οποίας δεν αμφισβήθηκε ποτέ συβαρά μέχρι και τη συνθηκολόγηση της αυτοκρατορίας το 1918. Τα γεγονότα του Ιουλίου του 1908 σηματοδότησαν την απαρχή μιας πορείας κατά την οποία η Επιτροπή αποδύθηκε σε ένα σκληρό αγώνα για να συντηρήσει την αυτοκρατορία υπό ένα καθεστώς που θα συνδύαζε την κοινοβουλευτική τάξη με τον διοικητικό συγκεντρωτισμό. Στο δάστημα αυτό η Ε.Ε.Π. επέδειξε συχνά δείγματα αυταρχισμού απέναντι στη λειτουργία του κοινοβουλευτικού καθεστώτος που η ίδια είχε επαναφέρει και δημιούργησε μεγάλα ρήγματα τόσο με τις φιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις που συντάσσονταν σε μια προπτική αποκέντρωσης των εξουσιών του οθωμανικού κράτους αλλά και με τις πολιτικές οργανώσεις των χριστιανικών μειονοτήτων αλλά και μέρους του μουσουλμανικού πληθυσμού. Κατά την ταραχώδη περίοδο 1912-1918 η Ε.Ε.Π. νόθευσε αισθητά το κοινοβουλευτικό καθεστώς και τις εκλογικές διαδικασίες, εκδιώχθηκε βιαίως από την εξουσία για να επανέλθει λίγο αργότερα με τον ίδιο τρόπο, έβαλε την αυτοκρατορία στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στο πλευρό των κεντρικών δυνάμεων κατά το διάστημα του οποίου επέδειξε τροματική σκληρότητα έναντι των μειονοτήτων με αποκορύφωμα τις αρμενικές σφαγές χωρίς να βελτιώσει στο ελάχιστο την αποτελεσματικότητα των οθωμανικών όπλων, και τέλος οδηγήθηκε στη συνθηκολόγηση και την παράδοση της χώρας στις δυτικές δυνάμεις το 1918.

Η αντιμετώπιση της περιόδου αυτής στην ιστοριογραφία υπήρξε κατά τη γνώμη μου μονομερής και ατελής. Από τη μια πλευρά το νεοτουρκικό καθεστώς και οι ενέργειές του αντιμετωπίσθηκαν στο πλαίσιο μελετών διπλωματικής ιστορίας που αφορούσαν πτυχές του Μεγάλου Πολέμου. Οι μελέτες αυτές στο μεγαλύτερο μέρος τους μεταφέρουν τις γνωστές αδυναμίες της διπλωματικής ιστορίας: έμφαση σε πρόσωπα και διπλωματικά επεισόδια με τρόπο ώστε κάθε τι που δεν εμπίπτει στο διπλωματικό τομέα να εξαφανίζεται. Από την αλ-

λη η περίοδος αυτή ενσωματώθηκε σε διαφορετικές εθνικές αφηγήσεις που αφορούν κυρίως την αντιμετώπιση των μειονοτήτων και υπογραμμίζουν τις αυταρχικές πλευρές του καθεστώτος. Οι προσεγγίσεις αυτές τείνουν να περιορίσουν την κατανόηση της περιόδου σε ένα μονοσήμαντο σχήμα το οποίο μεταφέρει στο επίπεδο της αφήγησης την αντιπαράθεση των χρόνων εκείνων με μοναδικό στόχο να αναδείξει το «εθνικό δίκαιο» της κάθε πλευράς, στάση που βέβαια ακολουθεί κατά πόδας και η τουρκική ιστοριογραφία.

Κατά τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, εμφανίσθηκε ένα νέο ενδιαφέρον για τους νεότουρκους από νεότερους ιστορικούς οι οποίοι χωρίς να ξεφεύγουν ολοκληρωτικά από το πλαίσιο των προηγούμενων ερμηνειών προβάλλουν νέα ερωτήματα και ερευνούν διαφορετικές πλευρές της περιόδου με γόνιμο τρόπο. Στο σημείωμα αυτό θα επιχειρήσω να παρουσιάσω τρεις μονογραφίες που εκδόθηκαν πρόσφατα σχετικά με τη νεοτουρκική περίοδο. Πρόκειται για τις μελέτες του Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, του Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, και του Hasan Kayalı, *Arabs and young Turks*¹. Οι μονογραφίες καλύπτουν όλη την περίοδο από την εμφάνιση της νεοτουρκικής κίνησης στη δεκαετία του 1880 μέχρι την οριστική εκδίωξη των νεότουρκων από την εξουσία στα 1918.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Ο Ş. Hanioğlu εξετάζει την περίοδο 1889-1902 κατά την οποία οι νεότουρκοι βρίσκονταν στην αντιπολίτευση. Η μελέτη οργανώνεται γύρω από δύο θεματικές ενότητες οι οποίες επικοινωνούν μεταξύ τους. Η πρώτη αφηγείται τα διάφορα στάδια οργάνωσης της νεοτουρκικής κίνησης, τους συσχετισμούς και τις ισορροπίες ανάμεσα στα κορυφαία στελέχη της κίνησης μέχρι και το 1902 όταν η κίνηση διασπάστηκε οριστικά. Ό,τι καταγράφεται επιβεβαιώνει και ενισχύει την εικόνα του κατακερματισμού της αντιχαμιτικής αντιπολίτευσης που γνωρίζαμε. Το ενδιαφέρον, ωστόσο, βρίσκεται στην παρακολούθηση όλων των τάσεων της νεοτουρκικής κίνησης και της ανάπτυξης του δικτύου της στην οθωμανική αυτοκρατορία και το εξωτερικό. Από τη δημιουργία του πρώτου πυρήνα στη στρατιωτική ιατρική ακαδημία της Πόλης στα 1889 μέχρι το συνέδριο του 1902 δημιουργήθηκε ένα μεγάλο δίκτυο οργανώσεων στην οθωμανική αυτοκρατορία και το εξωτερικό, το οποίο κατά καιρούς συντονίζοταν από συγκεκριμένα κέντρα της κίνησης και ανέπτυξε κυρίως εκδοτική και λιγότερο πολιτική δραστηριότητα. Το δυναμικό της κίνησης ενισχύόταν διαρκώς είτε με αυτοεξόριστους που εγκατέλειπαν τη χώρα είτε με εκτοπισμένους σε επαρχιακές πόλεις της αυτοκρατορίας, αξιωματούχους και μη, που βρέθηκαν εκεί λόγω των αντιχαμιτικών

φρονημάτων τους. Όμως η κατάσταση αυτή δεν αντανακλούσε τόσο το δυναμισμό της κίνησης όσο τον πολιτικό κατακερματισμό της. Οι διαφορετικές οργανώσεις συχνά ακολουθούσαν διαφορετικές πολιτικές απέναντι στην απολυταρχία ενώ διαφορετικές ηγετικές προσωπικότητες, όπως ο Ahmed Riza, ο Murad Bey, ο Damad Mahmud Pasa, ο Sabahattin, κ.ά. διεκδικούσαν την πολιτική ηγεμονία της κίνησης διατηρώντας μάλιστα διαφορετικές σχέσεις με την οθωμανική εξουσία. Πάντως, λίγες μόνο οργανώσεις του εξωτερικού κατόρθωσαν να συντηρηθούν στο προσκήνιο ενώ οι περισσότερες οργανώσεις στο εσωτερικό, διαλύθηκαν κάτω από τα κτυπήματα του μηχανισμού της οθωμανικής διοίκησης. Η αναποτελεσματική δραστηριότητα της κίνησης συνεχίσθηκε με διακυμάνσεις μέχρι το 1902 όπότε αποφασίσθηκε η σύγκληση ενός συνέδριου στο Παρίσι με στόχο τη διαμόρφωση μιας πολιτικής πλατφόρμας για την συσπείρωση της αντιπολίτευσης συμπεριλαμβανομένων και πολιτικών οργανώσεων και εκπροσώπων των μειονοτήτων. Εν τέλει ο συνέδριο συνεκλήθη αλλά η σύνθεσή του υπήρξε ελλιπής, ιδίως όσον αφορά την εκπροσώπηση των μειονοτήτων καθώς με εξαίρεση τις οργανώσεις των Αρμενίων που συμμετείχαν en block, τα μέλη της ελληνικής αντιπροσωπείας, μεταξύ των οποίων και ο Κωνσταντίνος Σάθας, δεν εκπροσωπούσαν τίποτε περισσότερο από τον εαυτό τους, ενώ απουσίαζαν τελείως οι σλαβικές οργανώσεις. Ο Hanioğlu δίνει ιδιαίτερη σημασία στο συνέδριο καθώς εκεί οριστικοποιήθηκε η διάσπαση των δύο πετρύγων της κίνησης η οποία υπέβοισκε από καιρό. Η αντιπαράθεση δεν περιεστράφη γύρω από αιτήματα κοινής αποδοχής όπως η αποκατάσταση του Συντάγματος του 1876, αλλά επικεντρώθηκε γύρω από το ζήτημα της ένης επέμβασης μέσω της οποίας ο Σουλτάνος θα ωθείτο να επαναφέρει το Σύνταγμα σε ισχύ. Την πρόσταση αυτή έθεσαν τόσο εκπρόσωποι της μερίδας εκείνης η οποία επιδίωκε τη λύση στο πολιτικό πρόβλημα της αυτοκρατορίας με βάση μια πλατφόρμα πολιτικής αποκέντρωσης όσο και εκπρόσωποι των πολιτικών κινήσεων των μειονοτήτων. Η αντίδραση προήλθε κυρίως από την ομάδα του Ahmed Riza, η οποία αρνήθηκε κατηγορηματικά την ευρωπαϊκή επέμβαση. Η τελική έκβαση του Συνεδρίου με την υπερψήφιση της πρότασης για επέμβαση οδήγησε στο οριστικό σχίσμα και την υποχώρηση της ομάδας του Ahmed Riza –η οποία διατήρησε για λογαριασμό της τον τίτλο της «Επιτροπής Ένωσις και Πρόοδος»– και συνέβαλε σημαντικά στην κρυστάλλωση των δύο αντίπαλων προγραμμάτων της αποκέντρωσης και του συγκεντρωτισμού.

Η δεύτερη ενότητα του βιβλίου αφορά τις ιδεολογικές αφετηρίες και τις πολιτικές

τειρικότητα και την ευρωπαϊκή πολιτική απεύθυνση (28-31). Όμως τα πολιτικά αίγματα δεν στερούνται συμβολικού περιεστώμαντού ούτε η ισχύς τους είναι ανεξάρτητη από το περιεχόμενο αυτό. Ο συνταγατισμός των νεότουρκων δύσκολα μπορεί να εκληφθεί ως πρόσχημα, ως πέπλο ή υποκρύπτει μια διαφορετική πολιτική απεύθυνση, διότι παρέχει το νομιμοποιητικό υπόβαθρο στον αντιπολιτευτικό πολιτικό λόγο της κίνησης ως αντιπολιτευτής. Στο ίδιο πλαίσιο εντύπωση προκαλεί έμφαση με την οποία η μελέτη υπογραμμίζει τη δυσπιστία, ακόμη και την απέχθεια επί την οποία οι νεότουρκοι αντιμετωπίζουν ή λαϊκά στρώματα και κατ' επέκταση την παναστατική προοπτική ανατροπής της πολυταρχίας. Είναι αλήθεια ότι πολλά έλη της κίνησης επέδειξαν ισχυρό ελιτισμό και πίστευαν ότι ο λαός αποτελεί μια μορφή μάζα ή η οποία χρειάζεται πολιτική αθοδήγησης και εκπαίδευσης. Όμως, η συμμοτική μορφή της νεοτουρκικής δραστηριότητας και η ανακύκλωσή της μέσα σε ένα πλαίσιο που συνδύαζε τις αντιπολιτευτικές ενέργειες με τις διαπραγματεύεις με τον σουλτάνο δεν ακύρωνε την ρόθεση συγκρότησης μιας πολιτικής λατφόρμας ευρύτερης εμβέλειας που ενθάρρυνε προσχηματικό χαρακτήρα.

Ο σκεπτικισμός του Sükrü Hanioğlu για το αρακτήρα του νεοτουρκικού κινήματος ρίσκεται στον αντίποδα της ανάλυσης του Aykut Kansu ο οποίος αντιμετωπίζει εξαρχής το κίνημα του 1908 ως μια γνήσια επαστάση που προετοιμάσθηκε από τη νεοτουρκική κίνηση και οδήγησε σε μια πλήρη ανατροπή του πολιτικού σκηνικού στην θωμανική αυτοκρατορία. Η διαφορετική πολιτική έγκειται εν μέρει στο ότι ο Hanioğlu σταματά την αφήγησή του στα 1902, όταν η διάσπαση της κίνησης αφαιρεῖ μεγάλο μέρος της περιορισμένης τοις και αλλιώς δυναμικότητάς της, ενώ ο Kansu έχει ως σημείο αφετηρίας το 1906-7 σταν η νεοτουρκική κίνηση επανέκαμψε μετά τη συγχώνευση της ισχυρής οργάνωσης Θωμανική Επιτροπή Ελευθερίας» Osmanli Hurriyet Cemiyeti τη Θεσσαλονίκης, με την ομάδα του Ahmed Riza υπό τίτλο της Επιτροπής «Ενωσική και Πρόδοση». Η μελέτη διακρίνεται εξαρχής για ύπο στοιχεία. Καταρχήν τοποθετείται άμεσα ως προς τη θέση της νεοτουρκικής επαστάσης στην τουρκική ιστοριογραφία που γραμμίζοντας ότι η υποβάθμιση της νεοτουρκικής περιόδου αποτελεί προϊόν της εμαλικής ιστορικής κληρονομίας που παουσίασε την πρώιμη δημοκρατική περίοδο ως το μοναδικό σημείο τομής σε σχέση με το οθωμανικό παρελθόν, ενώ οι νεότουρκοι αντιμετωπίσθηκαν ως μέρος του αρελθόντος αυτού. Υπό το πρίσμα αυτό ο Kansu εξετάζει κριτικά και εύστοχα το σύνολο της τουρκικής ιστοριογραφίας επιστημονίαντας ότι ακόμη και όσοι απομακρύνηκαν από το κεμαλικό σχήμα ερμηνείας³

δεν αναγνωρίζουν στη νεοτουρκική περίοδο κανένα ουσιαστικό μετασχηματισμό. Αντίθετα, η μελέτη του Kansu, η οποία διερεύνα την περίοδο 1906-1908 αποκλειστικά, προβάλλει μια διαφορετική εικόνα εφόσον αποδέχεται εξαρχής τον επαναστατικό χαρακτήρα της νεοτουρκικής περιόδου και υιοθετεί τον πολιτικό λόγο της Επιτροπής για την κατάσταση των πραγμάτων. Προσωπικά θεωρώ ότι η νεοτουρκική περίοδος αποτελεί σημαντική καμπή της ύστερης οθωμανικής ιστορίας αν όχι για την αποτελεσματικότητά της τουλάχιστον για το ότι συμπύκνωσε πολιτικά και επιδίωξε να επιβάλει ένα συγκεντρωτικό τύπο κρατικής οργάνωσης υπερβαίνοντας τις αδυναμίες προηγούμενων μεταρρυθμιστικών προσπαθειών που σταματούσαν πάντα στην αδυναμία εκρίζωσης προνομιακών καθεστώτων όπως αυτό των μιλλέτ. Ανεξάρτητα από το «δίκαιο» ή «άδικο» αυτής της επιλογής δύσκολα αμφισβητεί κανείς ότι η κατεύθυνση αυτή θεωρείτο την εποχή εκείνη πρότυπο κρατικής οργάνωσης στην Ευρώπη. Άλλη η νομιμοποίηση αυτής της κατεύθυνσης όπως επιχειρήθηκε από την Ε.Ε.Π. όχι απλώς υπήρξε αντιφατική αλλά αρθρώθηκε γύρω από έναν πολιτικό λόγο που ταύτιζε τον συγκεντρωτισμό με τη μεταρρύθμιση και αναδείκνυε την ίδια ως το μοναδικό εκπρόσωπό της. Η διερεύνηση του λόγου αυτού είναι ουσιώδους σημασίας αλλά όταν τον πάρονται κανείς κατά γράμμα διατρέχει τον κίνδυνο να υιοθετήσει και τις σκοπιμότητες, τις συγκαλύψεις και τις βεβαιότητες που ο λόγος αυτός κατασκευάζει. Πολύ περισσότερο μάλιστα, όπως στη μελέτη του Kansu, όταν η οργανωτική παρουσία του λόγου αυτού δεν αναφέρεται καν, παρόλες τις αναφορές σε επιμέρους σημεία που τον συνιστούν.

Η μελέτη αρχικά επιχειρεί να αναδείξει την επαναστατική συγκυρία μέσα στην οποία οργανώθηκε η επανάσταση του 1908 αρχής γενομένης από τη διερεύνηση του ανθραβασμού στις επαρχίες της Μικράς Ασίας το 1906 που εκδηλώθηκε με εξεγέρσεις εναντίον της αύξησης της φορολογίας που επέβαλε η κυβέρνηση του Hamid αλλά και της υποβόσκουσας δυσαρέσκειας που υπήρχε στο στράτευμα λόγω των καταπιεστικών μέτρων της κυβέρνησης και των συχνών καθυστερήσεων στις πληρωμές των μισθών των στρατιωτικών. Ο Kansu θεωρεί ότι η παρουσία της Ε.Ε.Π. στην εκδήλωση των εξεγέρσεων αυτών υπήρξε σημαντικότερη από όσο υποθέταμε μέχρι σήμερα και ότι επωφελήθηκε από τη δυσαρέσκεια στο στράτευμα για να ενισχύσει την επιρροή της. Ενώ για το δεύτερο δεν υπάρχει καμία αμφιβολία η δυνατότητα υποδιάλισης εξεγέρσεων στην ανατολική Μικρά Ασία ήταν μάλλον μακριά από τις δυνατότητες της οργάνωσης η οποία είχε ισχνή επιρροή στις ευρωπαϊκές επαρχίες. Αντίθετα είναι πολύ πιο πιθανή η δραστηριοποίηση των αρμενικών επαναστατικών οργανώσεων στις πε-

ριοχές αυτές που τότε πάντως συνεργάζονταν με την Ε.Ε.Π.

Η υπόθεση της σύνδεσης της Ε.Ε.Π. με μια λαϊκή εξέγερση κατευθύνει εξαρχής τον αναγνώστη στην πρόθεση της Επιτροπής να συνδεθεί στενά με το λαό. Ο Kansu, πάντως, δεν στηρίζει τη θέση του για το γνήσιο λαϊκό χαρακτήρα των γεγονότων του Ιουλίου του 1908 στη φύση της στρατιωτικής κίνησης που ανέτρεψε την απολυταρχία του Hamid ούτε στη μεγάλη δυσαρέσκεια που υπήρχε τότε λόγω της οικονομικής κρίσης⁴ αλλά στην υποδοχή της από το λαό. Όπως είναι γνωστό κατά τη διάρκεια της κίνησης που επέβαλλε στον Hamid την αποκατάσταση του Συντάγματος εκδηλώθηκαν σκηνές μαζικού ενθουσιασμού στις περισσότερες πόλεις της αυτοκρατορίας ανάμεσα στους κατοίκους, ανεξαρτήτως θρησκεύματος και εθνοτικής ομάδας, που συμπεριέλαβαν ακόμη και τις αντίπαλες συμμορίες που μάχονταν στη Μακεδονία. Ο επαναστατικός χαρακτήρας του κινήματος του 1908 εκδηλώνεται με τη δράση της Επιτροπής αμέσως μετά την άνοδό της στην εξουσία. Ο Kansu υπογραμμίζει τις πλευρές της πολιτικής της Ε.Ε.Π. που κατέτη γνώμη του επικυρώνουν την επαναστατική αλλαγή όπως η κάθαρση του κρατικού μηχανισμού από μεγάλο μέρος των ανθρώπων που στήριξαν το απολυταρχικό καθεστώς και τον Hamid προσωπικό⁵, η οποία δεν εξαντλήθηκε στα χαμηλά κλιμάκια της διοίκησης και του στρατού και του διπλωματικού σώματος αλλά επεκτάθηκε και σε υψηλόβαθμα στελέχη. Επιπλέον η Επιτροπή όχι μόνο επέβαλε την αποκατάσταση του Συντάγματος και των πολιτικών δικαιωμάτων αλλά επενέβη ενεργά στη σύνθεση των νέων κυβερνήσεων ακυρώνοντας τις απέλπιδες προσπάθειες του σουλτάνου να συντηρήσει μέρος της εξουσίας του. Τέλος, η επαναστατική πολιτική της Επιτροπής αποτυπώνεται στην υιοθέτηση του συγκεντρωτισμού στη λειτουργία του κράτους που έθιγε άμεσα και τις μειονότητες με την υιοθέτηση μιας σειράς μέτρων που αφορούσαν τη χρήση της τουρκικής στοχολεία, τη στράτευση των μη μουσουλμάνων και τον έλεγχο των εκπαιδευτικών δικτύων. Κατά τον Kansu η ανατροπή του αρχαικού, όπως αναφέρει, καθεστώτος των μειονοτήτων, αποτελούσε προϋπόθεση για την επιβολή της νέας έννοιας του οθωμανού πολίτη και εμπόδιο στη διαμόρφωση ενός καθεστώτος πραγματικής ιστοτιμίας (158). Έτσι, το καθεστώς των μειονοτήτων αλλά και οι εκκλησιαστικές ιεραρχίες αντιμετωπίζονται ως στυλοβάτες του αυταρχισμού και συνεπώς η αναίρεση των προνομίων και της ισχύος τους εμφανίζεται επιβεβλημένη ενώ οι αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν αμέσως μετά την εδραίωση του νεοτουρκικού καθεστώτος εμφανίζονται ως πρόσχημα για τη διατήρηση μιας κατάστασης που δεν είχε θέση στο νέο κονοβουλευτικό καθεστώς. Πάντως, η θέση

αυτή, η οποία έχει ήδη υποστηριχθεί⁶, δεν επιτρέπει την ερμηνεία των πολύμορφων σχέσεων ανάμεσα στα δύο μέρη. Την ίδια ακριβώς στάση επιφυλάσσει ο συγγραφέας και για τις πολιτικές εκείνες δυνάμεις που υιοθέτησαν την πολιτική της αποκέντρωσης όπως για παράδειγμα η Φιλελεύθερη Ένωση [Ahrar] την οποία συνδέει ευθέως με το μοναρχισμό αλλά και για πρωσαπικότητες της νεοτουρκικής κίνησης όπως ο πρίγκιπας Sabahattin.

Χαρακτηριστική είναι η μεταφορά της αντιπαράθεσης ανάμεσα στην Επιτροπή και την «αντίδραση» κατά την περίοδο της εκλογικής διαδικασίας η οποία ξετυλίχθηκε τους τελευταίους μήνες του 1908 για την κάλυψη των θέσεων του οθωμανικού κοινοβουλίου (193 κ.ε.).

Ο Kansu διερευνά την εξέλιξη της εκλογικής διαδικασίας σε όλες τις εκλογικές περιφέρειες της χώρας πάντα υπό το φως αυτής της γενικευμένης αντιπαράθεσης αλλά αδυνατεί να συλλάβει τις εκλογές του 1908 ως ένα πεδίο ποικιλόμορφων ανταγωνισμών με σημαντικές τοπικές εκδοχές που δεν μπορεί να τοποθετηθεί εύκολα στο σχήμα μιας ενιαίας και κοινά αντιληπτής εκλογικής πολιτικής διαμάχης. Εξάλλου η ρευστότητα του πολιτικού τοπίου αποτυπώθηκε άμεσα στο εκλογικό αποτέλεσμα. Όπως συμπεραίνει και η μελέτη παρά την εκλογή των περισσότερων βουλευτών με το ψηφοδέλτιο που υποστήριξε η Επιτροπή εν τέλει όσοι παρέμειναν αφοσιωμένοι σε αυτήν αποτελούσαν μειοψηφία και η κυβέρνηση έπρεπε πάντα να αναζητά συμπαράσταση από τη δεξαμενή των ανεξάρτητων βουλευτών μεγάλο μέρος των οποίων εκλέχθηκε με τη στήριξη της Επιτροπής αλλά γρήγορα ανεξαρτητοποιήθηκαν (227-239). Η εξέλιξη αυτή παραπέμπει κατά τη γνώμη μου σε ένα πολύμορφο πεδίο πολιτικών ισορροπιών, σχέσεων πελατείας, ιδεολογικών και πολιτικών αντιπαραθέσεων, που δύσκολα μπορεί να ενταχθεί σε ένα μόνο σχήμα ερμηνείας. Αυτό αφορά τόσο τις μη μουσουλμανικές μειονότητες, η στάση των οποίων γνώρισε συχνές διακυμάνσεις, όσο και την ίδια την μουσουλμανική κοινωνία που ήταν και αυτή εξαιρετικά κατακερματισμένη.

Οι σχέσεις της μουσουλμανικής κοινωνίας με τη νεοτουρκική εξουσία διερευνώνται διεξοδικά στη μελέτη του Hasan Kayali η οποία συμβάλλει στην επανεκτίμηση της επιρροής του εθνικισμού στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας⁷. Η μελέτη διερευνά τις σχέσεις των νεότουρκων με τους άραβες υπό το φως της οποίας επανεξετάζει τη νεοτουρκική περίοδο στο σύνολό της. Η μέριμνα του Kayali εστιάζεται στη διερεύνηση των σχέσων αυτών σε σχέση με τη συγκεντρωτική πολιτική των νεότουρκων και του τρόπου με τον οποίο αυτή επέδρασε στην ανάπτυξη φυγόκεντρων πολιτικών κινήσεων στους αραβι-

κούς πληθυσμούς. Γνωρίζοντας καλά το τοπίο που συνθέτουν οι έρευνες για τον αραβικό εθνικισμό τάσσεται εξαρχής υπέρ της άποψης ότι ο χαρακτήρας του νεοτουρκικού κινήματος δεν υπήρξε εθνικιστικός και ότι θα πρέπει να γίνει διάκριση ανάμεσα στην πολιτική του συγκεντρωτισμού που ακολούθησε η Ε.Ε.Π. και την νομιμοποίηση που αναζήτησε πρώτα στον οθωμανισμό και μετά στον ισλαμισμό, και τον τουρκικό εθνικισμό που ως πολιτική δύναμη εμφανίστηκε αργότερα. Τις κατηγορίες περί πολιτικής εκτουρκισμού που απευθύνονταν στην Ε.Ε.Π. ο Kayali τις αποδίδει στον πολιτικό λόγο της αντιπολίτευσης στην αντιπαράθεσή της με τα συγκεντρωτικά μέτρα της οθωμανικής εξουσίας (82 κ.ε.). Με βάση αυτή την υπόθεση ο Kayali υποβαθμίζει την πολιτική σημασία του αραβικού εθνικισμού ως κίνηση με περιορισμένη εμβέλεια σε μικρές ομάδες χριστιανών αράβων η οποία προϋπήρχε μεν του νεοτουρκικού κινήματος χωρίς η εκδήλωση του τελευταίου να προσθέσει τίποτε ιδιαίτερο στη δυναμική της, που αναπτύχθηκε μόνο μετά την κατάρευση της αυτοκρατορίας και την ενσωμάτωση της Μέσης Ανατολής στο αποικιοκρατικό σύστημα⁸.

Η αραβική αντίδραση στους νεότουρκούς δεν συγκροτήθηκε υπό τη σημαία του αραβικού εθνικισμού αλλά πήρε διαφορετικές μορφές μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής που ανέδειξε η εδραιώση του κοινοβουλίου και με δεδομένες τις ιδιαιτερότητες των αραβικών επαρχιών. Ο Kayali δεν ισχυρίζεται ότι δεν υπήρξαν συνέπειες στις αραβικές επαρχίες μετά την εδραιώση της νεοτουρκικής εξουσίας, απλά ήταν διαφορετικού τύπου. Η νέα κατάσταση αντιμετωπίσθηκε με δυσπιστία και εχθρότητα από πολλούς τοπικούς ηγέτες που υπό το προηγούμενο καθεστώς απολάμβαναν ιδιαιτέρων προνομίων, ενώ μεγάλα τρήματα του αραβικού πληθυσμού είδαν με συμπάθεια την επανάσταση του Ιουλίου. Με βάση αυτή τη διαπίστωση η μελέτη δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη διερεύνηση των σχέσεων τοπικών συμφερόντων και γηγετικών ομάδων με τη νεοτουρκική εξουσία. Η προσέγγιση αυτή παραπέμπει ευθέως στον πολιτικό κατακερματισμό του αραβικού πολιτικού κόσμου, τον οποίο ο Kayali αναδεικνύει επαρκώς όταν εξετάζει την αντιμετώπιση ζητημάτων που αφορούσαν τις αραβικές επαρχίες, και την περιορισμένη συνοχή την οποία επέδειξαν οι άραβες πολιτικοί ηγέτες (96-107).

Ωστόσο, επισημάνεται, η αδυναμία άρθρωσης ενός εθνικού αραβικού λόγου δεν σημαίνει ότι εν τέλει δεν εμφανίσθηκαν πολιτικές συσπειρώσεις των αράβων κατά τη δεύτερη συνταγματική περίοδο. Οι συσπειρώσεις αυτές, πάντως, δεν υποστήριξαν ποτέ την προοπτική της απόσχισης από την αυτοκρατορία. Οι άραβες

έτες συνεργάστηκαν είτε για την υπερσπιση τοπικών συμφερόντων είτε στην οοπτική της ενίσχυσης της αυτονομίας των αραβικών επαρχιών. Στο πλαίσιο αυτού εξετάζεται η σχέση των αράβων με την λιτική πλατφόρμα της αποκέντρωσης. Τιτλατφόρμα αυτή, που ποτέ δεν ξεπέρασε γενικό πλαίσιο αρχών, έτυχε της οστήριξης πολιτικών ομάδων από τους ρους και των μη μουσουλμάνων και μουσουλμάνων, ανάμεσα στους υποηρικτές της συγκαταλέγονταν κορυφαία στελέχη των αλβανικών και αραβικών κινήσεων, αλλά αντιμετωπίσθηκε με αιτερη καχυποψία και εχθρότητα από την Ε.Ε.Π. και την τύχη της σφραγίσθηκε αισιούτα πετά την επιστροφή της Επιπτροπής στην εξουσία, το 1913 και το πολιτικό καθάρισμα που ακολούθησε.

Ιως οι πολιτικές επιπλοκές που δημιούργησαν οι εχθροπραξίες στη Λιβύη και Βαλκανία δημιούργησαν νέα δεδομένα για την αραβικές επαρχίες. Μπροστά στο φάσμα της οθωμανικής κατάρρευσης, πολλοί πιοι ήγέτες στις αραβικές επαρχίες άρχιαν να επαναξετάζουν τη στάση τους έναντι στους νεότουρκους αναζητώ-

μάνων. Η προσωρινή ισορροπία δεν κράτησε για πολύ διότι η έκρηξη του Μεγάλου Πολέμου ανέτρεψε εκ νέου το σκηνικό. Η οθωμανική ήττα στο Σινά το 1915 ενίσχυσε τον πανικό των νεότουρκων και τη δυσπιστία τους απέναντι στους άραβες ήγέτες με τους οποίους μέχρι τότε συνεργάζονταν. Η εγκατάσταση του Cemal πασά στη διοίκηση της Συρίας συνόδευτηκε από σειρά καταπιεστικών μέτρων που στόχο είχαν να συντρίψουν κάθε απόπειρα συνδιαλλαγής με τους βρετανούς και τους γάλλους. Οι εκτελέσεις σημαντικών αράβων πολιτικών όπως οι al-Zahrawi και al-Asali το 1916, ο εκτοπισμός μεγάλου αριθμού Σύριων κ.ά. απλώς ενίσχυσαν την καχυποψία όλων αράβων ηγετών απέναντι στο οθωμανικό κράτος. Ο Kayali θεωρεί για παράδειγμα ότι αποτέλεσμα αυτής ακριβώς της πολιτικής υπήρξε η εξέγερση στη Ηεζαΐ από τον Hysayn που μέχρι τότε είχε διατηρήσει μια «ουδέτερη» στάση⁹ παρά τις σημαντικές τριβές που είχε στο πρόσφατο παρελθόν με την οθωμανική διοίκηση, τις οποίες η μελέτη παρακολουθεί συστηματικά (144-170), και τη δέσμευση των βρετανών για άμεση βοήθεια.

ας στην έξιν επέμβαση τα στρογγυμάτα είναι που θα διασφάλιζαν τη θέση τους ρίς, τελικά, να εκδηλωθεί τότε κάποια αστική αλλαγή στη σάστη τους απέναντην οθωμανική εξουσία. Ισχυρότερη ούκληση υπήρξε η εμφάνιση μιας μεταρρυθμιστικής πολιτικής πλατφόρμας που θέτει εκ νέου το θέμα της αυτονομίας των αραβικών επαρχιών στο πλαίσιο πάντα της οθωμανικής αυτοκρατορίας με την καθιέρωση της αραβικής ως επίσημης γλώσσας σημερινής εκπαίδευσης και τη δικαιοσύνη και τον φρισμό αξιωματούχων αποκλειστικά από αραβικές περιοχές στις κύριες διοικητικές θέσεις. Παρά την αρνητική σάστη της Ε.Ε.Π. απέναντι στους συγκεκριμένους εκσώπους της κίνησης και την καταστούντων δραστηριοτήτων της, η οθωμανική ζέρνηση υιοθέτησε μεγάλο μέρος της ταρρυθμιστικής πλατφόρμας, κυρίως σε εισαγωγή της αραβικής ως επίσημης ώσσας και τον ορισμό αράβων και αραμαθών αξιωματούχων στη διοίκηση. Κατ' οντοτάτην η σάστη αυτή δεν είναι δυρμήνευτη. Η Επιτροπή μετά την απώλεια των βαλκανικών επαρχιών άρχισε να επιμάρτυρε περισσότερο την οικονομική και πολιτική σημασία των αραβικών επαρχιών μέσω του σημείου να εξετάσει και τη μεταρρύθμιση της οθωμανικής πρωτεύουσας στην απολή, σκέψη η οποία απορρίφθηκε σήμερα. Ουσιαστικά, μετά την απώλεια των βαλκανικών επαρχιών η χώρα είχε μετρητεί σε ένα μουσουλμανικό κράτος οι προσδοκίες που η Ε.Ε.Π. στήριζε στην οθωμανισμό κατέρρευσαν. Χωρίς να καταλείψει την πολιτική του συγκεντρωτικού η Επιτροπή στράφηκε προς τον ορισμό ως το κατάλληλο μέσο για τη στήριξη της αφοσίωσης των μουσουλ-

εξουσίας με τις εθνοθρησκευτικές ομάδες καθώς και τη λειτουργία της πολιτικής. Η συζήτηση των σημείων αυτών ξεπερνά τα όρια αυτού του σημειώματος. Θα ήθελα πάντως να καταθέσω ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με ένα κρίσιμο ζήτημα που κατά τη γνώμη μου δεν αντιμετωπίζεται ικανοποιητικά. Πρόκειται για την τομή που επέφερε η επανάσταση του 1908 στο πεδίο της λειτουργίας του πολιτικού λόγου και της πολιτικής σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο.

Ένα απαριθμό το οποίο νοιμίζω επιβεβαιώνε-

Ενα οιράει το οποίο νομίζω εις λιπεράωνεται ξανά είναι ότι η εμφάνιση της νεοτουρκικής κίνησης δεν οδήγησε σε αισθητές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο ασκείτο η πολιτική. Μέχρι και το 1908 η πολιτική ζωή της χώρας εξακολούθησε να οργανώνεται γύρω από τις πολιτικές διαμάχες στο εσωτερικό του οθωμανικού κράτους, χωρίς βέβαια η πολιτική να εξαντλείται στο πλαίσιο αυτό. Είναι γνωστό ότι οι πολιτικές πρωτοβουλίες στην οθωμανική αυτοκρατορία, όπως οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ απέρρεαν από διαφορετικούς συσχετισμούς στο εσωτερικό του κράτους και δεν προέκυψαν ως απάντηση σε πιέσεις συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων¹¹. Ηγετικές προσωπικότητες τόσο στο χώρο των μουσουλμάνων όσο και σε αυτόν των μη μουσουλμάνων συνδέονταν άμεσα ή έμμεσα με τον κρατικό μηχανισμό στη διαμεσολάβηση του οποίου αποσκοπούσαν πάντα. Αν μεταφερθούμε στο χώρο της νεοτουρκικής κίνησης, χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος με τον οποίο κορυφαία στελέχη της, όπως ο Murad μπέης, χρησιμοποίησαν τη συμμετοχή τους σε αυτήν για να διαπραγματευθούν την επιστροφή τους στον κρατικό μηχανισμό¹². Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο η νεοοθωμανική κίνηση είχε χρησιμοποιηθεί από τον πρίγκιπα Mustafa Fazıl κατά τη δεκαετία του 1860. Θα ήταν άδικο να υποθέσουμε με βάση αυτά ότι ο αντιπολιτευτικός χαρακτήρας της κίνησης ήταν προσχηματικός, αλλά η χρήση της σε ένα πολιτικό παιγνίδι στο επίκεντρο του οποίου βρισκόταν ο Σουλτάνος ως πρόσωπο που συγκέντρωνε την αφοσίωση των περισσοτέρων μελών της πρέπει να υπογραμμισθεί. Στο πεδίο της πολιτικής τα πάντα αλλάζουν μετά το 1908 καθώς η πολιτική προοπτική απελευθερώνεται από την πρόσδεσή της στους εσωτερικούς συσχετισμούς της οθωμανικής εξουσίας παρά το ότι η φύση της νεοτουρκικής επανάστασης, ως στρατιωτικού κινήματος, τοποθετείται στο παραδοσιακό πλαίσιο.

Η συνθήσιμη αντιμετώπιση των επαναστατικών κινήσεων στην ιστοριογραφία εξαντλείται κυρίως στην ανεύρεση του επαναστατικού υποκειμένου, του κοινωνικού του χαρακτήρα και των αιτιών εκείνων που επέτρεψαν ή οδήγησαν στην εκδήλωσή τους. Όμως, αυτή η κοινή αιτιακή λογική συσκοτίζει μάλλον παρά διευκολύνει

πράγματα. Στην περίπτωσή μας η σύνδεση της νεοτουρκικής επανάστασης με συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις όπως η γραφειοκρατία, η γραφειοκρατική αστική τάξη, ή η κατώτερη αστική τάξη¹³ δεν εξηγεί απολύτως τίποτα για λόγους που δεν μπορούμε να αναφέρουμε εδώ. Αντίθετα, έχει περισσότερη σημασία να ερμηνεύσει κανείς την επανάσταση του 1908 όχι σε σχέση με τις αιτίες που την προκάλεσαν αλλά σε σχέση με τη δυναμική που δημιούργησε και η οποία δεν μπορεί να ανανθέται άμεσα στις αιτίες αυτές¹⁴. Κατέπιπτη θέση, μετά την αποτίναγματική πολιτική που έπεισε την Ελλάδα να αποδέχεται την πολιτική διαμάχης της Τουρκίας, η συμπεριφορά της Ελλάδας στην πολιτική διαμάχης είναι ενεργητική και καμία πολιτική πράξη δεν υφίσταται χωρίς αυτήν. Είναι αδύνατο να διακρίνουμε την πολιτική σε δύο σφαίρες εκ των οποίων η πρώτη συμπυκνώνει τα πραγματικά συμφέροντα και τις πραγματικές προθέσεις και στρατηγικές και η δεύτερη απλώς τις αποτυπώνει γλωσσικά. Η πολιτική αφορά σε μεγάλο βαθμό τη διαμάχη των πολιτικών λόγων που θα ορίσουν εν τέλει το ποίος καθιστά εαυτον ορατό ως εκπρόσωπο του λαού, το έθνους κ.λπ. Η συμβολική αυτή ζύγιση αποτελείται από κατεργασμένη πολιτική που

Κατά τη γνώμη μου, η σημασία της επανάστασης βρίσκεται στο θρυψματισμό του απολυταρχικού καθεστώτος και στη θεσμοθέτηση της μαζικής πολιτικής συμμετοχής με την κατάργηση του αποκλεισμού από την πολιτική των κατοίκων της αυτοκρατορίας, των μη μουσουλμάνων συμπεριλαμβανομένων, και την ενθάρρυνση της συμμετοχής τους. Χωρίς αμφιβολία η διαπίστωση αυτή έχει γίνει αλλά οι συνέπειες της μεταβολής αυτής δεν έχουν διερευνηθεί ικανοποιητικά. Η ερμηνεία των πολιτικών αντιπαραθέσεων κατά τη δεύτερη συνταγματική περίοδο συνήθως περιορίζεται στη διαμάχη των δύο πολιτικών κατευθύνσεων, του συγκεντρωτισμού και της αποκέντρωσης υπό το φως των εθνοθρησκευτικών διαιρέσεων της αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτό ο δύο κατευθύνσεις εμφανίζονται ως σκληροί πυρήνες πολιτικής ως οιονεί πολιτικοί στόχοι, η νομιμοποίηση των οποίων επιχειρήθηκε από συγκεκριμένες ιδεολογίες όπως ο θιωμανισμός, ο ισλαμισμός, ή οι διάφορες εθνικές ιδεολογίες. Άλλα η διάκριση αυτή είναι κατά τη γνώμη μου ανεπαρκής. Η αποκέντρωση και ο συγκεντρωτισμός αποτελούν μέρος πολιτικών λόγων στον ίδιο βαθμό που αποτελούν η χρήση του Ισλάμ ή του έθνους. Οι λόγοι αυτοί δεν νομιμοποιούν σκληρούς πυρήνες πολιτικής αλλά σκληρούς πυρήνες εξουσίας. Η αδυναμία των αναλύσεων αυτών απορρέει, νομίζω, από τον αντανακλαστικό τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τη σχέση πολιτικού υποκειμένου και πράξης από τη μια πλευρά και πολιτικού λόγου από την άλλη: όπου ο δεύτερος θεωρείται πως προκύπτει από ένα συνειδητό υποκειμένο το οποίο ενεργεί με βάση μια καθορισμένη στρατηγική την οποία εκφράζει και νομιμοποιεί μέσα από την άρθρωση συγκεκριμένου πολιτικού λόγου. Άλλα ο λόγος, ως γλωσσική κατασκευή που υπόκειται στη ρευστότητα της γλώσσας, δεν είναι απλό ενεργούμενο του χρήστη του και οι απόπειρες των υποκειμένων να αποδώσουν σταθερό νόημα στις πράξεις και τις προθέσεις τους μέσω του λόγου τα εμπλέκουν σε γλωσσικά παιγνίδια που τείνουν να ανανοηματοδοτούν το ίδιο πεδίο το οποίο υποτίθεται ως ελέγχουν με την επιλογή μιας ορισμένης γλώσσας. Η διαμεσολάβηση λοιπόν

τας στο όνομα της οποίας ασκείται πολιτική εξαργυρώνεται πολιτικά. Οι νεότουρκοι, αν και κυριάρχησαν στον κρατικό μηχανισμό και έδρασαν αυταρχικά, δεν έπαιπαν να μιλούν εν ονόματι των οθωμανών ή των μουσουλμάνων, στο όνομα δηλαδή συλλογικών υποκειμένων για λογαριασμό των οποίων δήλωναν ότι ακολουθούν τη συγκεντρωτική πολιτική τους, κατηγορώντας τους αντιπάλους ότι επιδιώκουν τη διαιρεση των υποκειμένων αυτών και διεκδικώντας για λογαριασμό τους το αποκλειστικό δικαίωμα εκπροσώπησής τους. Η νομιμοποίηση της εξουσίας των νεότουρκων και η πολιτική τους ηγεμονία απορρέει ακριβώς από την υπεροχή τους στο πεδίο αυτό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα πλήρη στοιχεία είναι Şükrü M. Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, Oxford 1995, 388 σ. Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, Leiden, 1997, 390 σ. Hasan Kayali, *Arabs and Young Turks*, *Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, University of California Press, 1997, 291 σ. Η πρώτη μονογραφία εκδόθηκε στα τουρκικά με τίτλο *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler 1889-1902*, Istanbul, 1986. Οι άλλες δύο είναι επεξεργασμένες μορφές διδακτορικών διατριβών. Βλ. Aykut Kansu, «The Elusive Transformation. Politics and Economy During the Formative years of the Capitalist State in Turkey», Ph. D. Thesis MIT, 1990, και Hasan Kayali, «Arabs and Young Turks: Turkish-Arab Relations in the Second Constitutional Period of the Ottoman Empire, 1908-1918», Ph. D. Thesis Harvard University, 1988.
2. Πρβλ. με S. Mardin, *Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks*, Occasional Papers, Robert College, Istanbul, 1969.
3. Πρβλ. με E.J. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*, Leiden 1984 σ. 19-37 και C. Keyder, «Bureaucracy and Bourgeoisie: Reform and Revolution in the Age of Imperialism», *Review* τ. XI (2), 1988.
4. Πρβλ. με D. Quataert, «The Economic Climate of the Young Turk Revolution in 1908», *Journal of Modern History*, τ. 51(3) 1979.
5. Βλ. και K. Findley, *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton, 1980, σ. 291 κ.ε.
6. Βλ. ενδεικτικά D. Ergil, «A Reassessment: The Young Turks, their Politics and Anti-Colonial Struggle», *Balkan Studies*, τ. 16 (2), 1975, F. Ahmad, «Unionist Relations with the Greek, Armenian and Jewish Communities in the Ottoman Empire 1908-1914», στο B. Braude, B. Lewis, (επιμ.) *Christian and Jews in the Ottoman Empire*, τ. I, New York, 1982. Βλ. επίσης Σ. Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία*, 19ος αι. - 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, Αθήνα 1997, 456 κ.ε.
7. Για το ίδιο ζήτημα βλ. επίσης E. Tauber, *The Emergence of the Arab Movements*, London, 1993, R. Khalidi (et.al.) *The Origins of Arab Nationalism*, Columbia, 1991.
8. Πρβλ. με E. Dawn, *From Ottomanism to Arabism. Essays on the Origins of Arab Nationalism*, University of Illinois, 1973, 140 κ.ε. R. Khalidi, «Arab Nationalism in Syria. The

Formative Years 1908-1914» στο W. W. Haddad, W. Ochsenwald (επιμ.), *Nationalism in a Non National State*, Ohio 1977, του ιδίου «Ottomanism and Arabism in Syria before 1914: A Reassessment» στο R. Khalidi (et al), *The Origins of Arab Nationalism*, ό.π.

9. Πρβλ. με E. Karsh, I. Karsh, «Myth in the Desert, or not the Great Arab Revolt», *Middle Eastern Studies*, τ. 33(2), 1997.

10. Πρβλ. με J.M. Landau *Pan Turkism in Turkey: A Study in Irredentism*, London, 1981, σ. 34 κ.ε.

11. R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, 1963, B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1968.

12. Hanioğlu, ό.π., 97-100.

13. Βλ. ενδεικτικά F. Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics*, Oxford, 1969, 17-18, του ιδίου «Vanguard of a Nascent Bourgeoisie. The social and economic policy of the Young Turks», στο O. Okyar, H. Inalcik (επιμ.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Ankara, 1980, C. Keyder, *State and Class in Turkey*, London, 1987, 49-67, F.M. Göcek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford, 1996, κεφ. II.

14. Θα ήταν χρήσιμο να ανατρέξει κανείς σε σχέση με το σημείο αυτό στην προβληματική του F. Furet και την κριτική στο κυρίαρχο παράδειγμα ερμηνείας της Γαλλικής Επανάστασης. Βλ. F. Furet, *Interpreting the French Revolution*, Cambridge, 1988 (α' γαλλική έκδοση 1978) αλλά και τη συμβολή της L. Hunt, *Politics, Culture and Class in the French Revolution*, University of California Press, 1986.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ '99

ΕΝΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: ΑΛΓΕΡΙΑ – ΜΑΡΟΚΟ

Ν. Βγγοπόπουλος: Μακαρίδης (επτ. μετρ. Ν. Ιδρούσης) ■ Αλγερινοί Αγροτικοί (γαλλοφ. μετρ. Δημ. Τ. Αναλής) ■ D' Alcambert Παραπτήριας (γάλλο από την σύγχρονη της μετάφρασης (μετρ. Μ. Παπαδόπλου) ■ S. Jeannette V. Hugo et William Shakespeare ■ V. Hugo: Προδοσίας στην πόλη της Λαζαρέτης (μετρ. Γ. Σακελλαρίδης) ■ V. Ivanovic Des métaphores de la traduction & la traduction des métaphores ■ J.-R. Ladmiral - A. Βεττανία Συνοριών (μετρ. Η. Μπανιάρης) ■ Τέσσαρις Τε χρονιά του Τρέλλου (μετρ. Χ. Γαλάνης) ■ Simón Levy Ο άγριελος και η φίλακα (μετρ. Σ. Μπανελέτης) ■ Άλλη Σάλση Τα θαύματα των Αγίων Δυνατοράων ■ M. Φραγκόπουλος Η μακραγγή μάχη του μεταφραστή ■ E. Παπαδημητίου Άννα Αγγελόπουλη, τρεις μεταφράσεις ■

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΤΣΙΑΣΙΣ & ΣΧΟΔΙΑ